

В.А. Колеснікова

АРХЕОЛОГІЧНІ УСТАНОВИ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У ПЕРШІ РОКИ ЇЇ ІСНУВАННЯ

Висвітлено становлення археологічних інституцій в Українській академії наук у 1918—1922 роках.

Ключові слова: Академія наук, археологія, комітет, комісія, пам'яткоохоронна справа.

Інститут археології Національної академії наук України розпочинає свою історію від 1919 р. — часу створення в межах Української академії наук (УАН) Комісії по складанню археологічної карти України. Але цілком обґрунтованою можна вважати і дату 1918 рік, оскільки у пояснювальній записці Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, Г.Г. Павлуцького та Є.К. Тимченка до комісії для вироблення законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН (від 10 серпня 1918 р.) серед запропонованих кафедр була Археологія України та її допоміжні науки. Зокрема зазначалося: «Молода наука — археологія, що неймовірно швидко розцвілася в другій половині XIX в., зробила нечисленні послуги для історії». Тож пропонувалося створити при вказаній кафедрі Археологічну комісію (АК), «яка відала б справу розкопок на території Української держави». Без дозволу цієї комісії заборонялося розкопувати пам'ятки старовини, а речі, здобуті розкопками на кошти АК, мали потрапляти до Українського національного музею (Історія Академії... 1993, с. 124).

Ці пропозиції були законодавчо закріплені у затвердженому гетьманом П.П. Скоропадським 26 листопада 1918 р. Статуті Української академії наук у Києві. У ньому зазначалося, що Академія, з-поміж іншого, ставить собі на меті «виучувати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу». При першому — історично-філологічному відділі — статутом була передбачена посада одного дійсного члена Академії «по парості знання... археологія України та її помічні науки» (там само, с. 169).

Буремні пореволюційні часи та кількаразова зміна влади у Києві не сприяли процесу розвитку Академії та становленню її установ, проте не зупинили його повністю. Про події того часу дізнає-

мося зі звіту про «Перший піврік існування Української Академії наук та начерк її праці до кінця 1919 р.». Згідно з ним, історично-філологічний відділ академії, який своїм об'єктом дослідження мав духовне життя та культуру народу, розпочав процес організації вже в грудні 1918 р. і на час підготовки звіту мав початково у своєму складі чотирьох академіків. «В даний момент (на травень 1919) відділ почав клопотатися про вибір ще чотирьох академіків», зокрема «по археології — М.Т. Біляшівського» (Історія Академії... 1993, с. 199). «Кандидатура Біляшівського в академіки по українській археології може викликати в деякого сумніви, бо й справді вона в порівнянні з іншими кандидатами незвичайна, і треба одверто сказати: на перший погляд тому, хто не зміг ознайомитися з його науковою діяльністю взагалі — а це нелегко було зробити, бо його статті розкидані по різних книжках — може вона показатися і не досить обґрунтованою. Біляшівський не має наукового ступеня магістра та доктора, він не був професором вищої школи, в його немає наукових праць досить широкого змісту, однак він заслуговує на те, щоб обрати його в академіки по кафедрі української археології, бо зробив для неї дуже багато і є надія, що ставши академіком, він збере до купи свої праці, переробить і доповнить їх, а в купі з тим буде корисним для Академії як організатор Археологічного Кабінету.

...Археологія не мала відповідних кафедр в російських університетах і по ній навіть не можна було одержати наукового ступеня магістра і доктора. З другого боку, археологія і по змісту своєму одрізняється від інших наукових дисциплін тим, що вимагає для себе знання суміжних наукових дисциплін, навіть таких як природознавства... Біляшівський в Київському університеті був офіційно на юридичному факультеті, а одночасно слухав лекції на історико-філологічному, і тоді ж під керівництвом проф. В.Б. Антоновича практично займався архео-

логією, беручи участь в дослідях проф. Антоновича, цебто археологічну школу він пройшов під доглядом великого знавця археології.

...Скінчивши університет, він переїздить до Москви і слухає в Московському університеті лекції на природничому факультеті, де переважно працював під керівництвом проф. Анучіна Д.М. по доісторичній археології та антропології. Цебто він студіював археологію у двох найвидатніших її представників.

...Такий археолог-музеєзнавець потрібен і нашій Академії, яка мусить закласти і утвердити у себе Археологічний кабінет, і до котрої тепер вже звертаються наукові дослідники в галузі археології з різними пропозиціями, а ми мусимо одмовлятися, бо кафедра української археології у нас була досі вакантна.

Ак. Дм. Багалій» (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 841).

На засіданні першого відділу УАН 22 травня 1919 р. під головуванням Д.І. Багалія М.Т. Біляшівського обрали членом УАН, а 31 травня одногосно — і спільним її зібранням. 10 червня 1919 р. М.Т. Біляшівський занотував: «я вважав би потрібним згодом... закласти при кафедрі спеціальну Археологічну комісію, надавши їй характер виключно науковий» (там само).

«Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 р.» свідчать, що впродовж 1919 р. по першому відділу було організовано аж дев'ять постійних наукових комісій, зокрема Комісію для складання археологічної карти України на чолі з академіком М.Т. Біляшівським. У 1919 р. силами комісії готувалися до друку деякі наукові роботи та відбирався і систематизувався «матеріал для дослідження побуту князівської доби на підставі здобутків археології» (Історія Академії... 1993, с. 228). Виходячи з цієї інформації, у 1919 р. комісія фактично ще не розпочала роботу, і, напевне, М.Т. Біляшівський провадив опрацювання вже наявного археологічного матеріалу.

Про дату створення комісії точних відомостей немає. Є лише замітка О.П. Новицького про те, що 31 грудня 1919 р. внесено до кошторису 1920 р. комісію з двох постійних членів для складання археологічної карти України під головуванням М.Т. Біляшівського. Академік М.Т. Біляшівський виставив кандидатуру Левка Євгеновича Чикаленка на посаду постійного члена комісії зі спеціальним дорученням: скласти карту для передісторичної доби. 29 січня 1920 р. Л.Є. Чикаленка обрали одногосно (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 904).

У лютому 1920 р. перший відділ на пропозицію М.Т. Біляшівського, який зачитав «короткий життєпис і спис праць проф. Миколи Омеляновича Макаренка, доручив М.О. Макаренкові скласти археологічну карту України для

культури доби скито-сарматської, класичної та переселення народів» (Історія Академії... 1993, с. 240). З цього приводу маємо документ.

«До історично-філологічного відділу УАН.

Мик. Омел. Макаренко

На запитання відділу маю за честь надати:

Свою коротку біографію

Бібліографію головних творів

План майбутньої праці для виконання даного мені доручення.

І. Родився я в с. Москалівці 4 лютого 1877 року. Роменський повіт Полтавської губ. Учився в С.-Петербурзі.

Скінчив художню школу Б. Штиглиця по першому розряду, зі званням художника і СПб Арх. ін-т.

На протязі 17 р., від 1902 по 1919 (включно), щорічно одержував різні доручення від А. комісії та МАТ і різних інституцій для дослідження архітектурних пам'яток старини, арх. розкопок і т. інш. Провадив розкопки в г.г. Новгородській, Тверській, ...Полтавській ... та ін.

В 1914 р. був командирован Обществом поощрения художеств в Германію для вивчення музейних справ і студіювання пам'яток мистецтва романської доби та інші.

В 1917 р. був командирован Рос-ю АН в Турцію, в міста заняті російськими військами, в складі експедиції АН задля студіювання і охорони пам'яток мистецтва і старини, де працював над пам'ятниками мистецтва в Трапезунді та околицях.

До 1919 р. був спочатку примисленим, потім кандидатом, асистентом і пом. хранителя Імператорського, потім Гос. Ермітажу в СПб. (до 1919 р.).

Був членом ради Рос-ї АК, потім Ак. Мат-ї к-ри (до 1919 р.), був товаришем голови Комісії по студіюванню орнаменту народів Росії при Рос. географ. тов-ві (до 1919 р.).

Був членом комісії РАН по улаштуванню виставки «Ломоносов и Елизаветинское время».

Почесний член Псковського АТ, дійсний член Українського наук. т-ва, СПб Археологічного і Полтавської, Чернігівської, Володимирської, Тверської, Оренбурської Архівних комісій, чл.-співробітник МАТ і СПб Арх. ін-ту.

Був лектором історії мистецтв на Висших жіночих архіт. курсах і в школі «Об-ва поощрення художеств» до 1919 р.

Ресстр головних праць.

План майбутньої праці по складанню археологічної мапи України.

1. Перегляд всього друкованого м-лу, що торкається арх. України.

2. Вивчення археол. м-лу, що стосується з даною мені темою, який переховується в музеях України та Росії.

Вибірка з нього тієї частини, що відповідає завданням.

3. Переглянути всі інвентарі і матеріальні і інші книги музеїв, в яких можливо знайти внесені ті або інші речі старовини, що торкаються до моєї теми.

4. Переглянути архів АК (тепер Ак. матер. к-ри), МАТ і Укр. інституцій, що стосуються вивчення арх-х речей.

5. Всі одержані таким чином м-ли нанести на відповідні картки.

6. Систематизувати весь матеріал по відділах і окремих (?) відповідним епохам і частинам.

М. Макаренко

1920, 15. II Київ, Паньківська, 7, ком. 1» (ЦДАГО. — Ф. 263, № 61278, с. 35).

Напевно, організаційна робота зі складання археологічної мапи України почала провадитися від січня 1920 року — перший протокол датований 22 січня. У зборах брали участь М.Т. Біляшівський, Л.Є. Чикаленко, М.О. Макаренко та В.Є. Козловська. Зі вцілілих чотирьох протоколів відомо, що мапу мали скласти не за територіальним принципом, а за епохами чи культурами:

«— Палеолітична доба, неолітична (з передмікенською) та мідно-бронзова;

— Скито-сарматська, класична та доба великої мандрівки народів;

— Доба піль похоронних урн, слов'янська та князівська до 13 ст.» (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 805, с. 1).

Кожному з зазначених періодів мала відповідати окрема мапа. На ній передбачалося зазначити: місцевість; обставини знахідки старожитностей; характер знахідки; повний реєстр знайдених речей; щонайповнішу бібліографію про знахідку та місце її зберігання. Було окреслене коло джерел для проведення тієї роботи, розглянуто і затверджено зразкову картку, обговорено та прийнято до вжитку українські археологічні терміни: «Пам'ятка, розкопки, прикраса, підвіска, привіска, плиточка, намисто, каблучка, перстень, обручка, дудочка, мисочка, кухоль-кубок, келех-чаша, шпилька-булавка, курган-могила, похорон-могила, могилки-могилище, похорон-погребеніє, похоронне поле-поле погребеній» (там само, с. 4).

У серпні 1919 р., коли через чергову зміну влади у Києві перестали діяти радянські пам'яткоохоронні органи, науковці та діячі культури створили пам'яткоохоронний комітет при Академії наук. Проте, оскільки час денікінської окупації був позначений боротьбою проти всього українського, Академія як одна з твердинь української культури зазнала значних утисків.

Тож цей комітет практично був позбавлений важелів впливу. Такий же комітет був створений при УАН і в часи польської окупації Києва. «В травні 1920 р. при УАН утворився Комітет охорони пам'яток старовини й мистецтв під головуванням академіка Біляшівського при заступникові Макаренкові й секретарі Моргілевському. На початку червня комітет цей перетворився в археологічний під головуванням професора Данилевича, з секретарем Моргілевським, але ні програмної діяльності, ні жодного засідання в комітеті не було» (ІР НБУВ. — Ф. 279, № 807).

У «Звідомленні про діяльність Української академії наук за 1920 р.» йдеться про існування в структурі історично-філологічного відділу в той час двох археологічних структур: Археологічного комітету з музеєм та Комісії археологічної карти України (Історія Академії... 1993, с. 253). Головування проф. В.Ю. Данилевича в комітеті пояснювалося хронічним нездужанням М.Т. Біляшівського. Комітет, як уже згадувалось, охороняв пам'ятки старовини під час політичних змін у Києві. Влада також доручила йому реорганізувати Київський археологічний інститут — навчальну установу для підготовки фахівців — «виробити докладний статут для того інституту і програму навчання, позапрохувати професорів та навчителів» (там само, с. 261). В.Ю. Данилевич недовго очолював комітет — у грудні 1920 р. він «подався у відставку».

Для успішної археологічної роботи потрібний був музей. Ще наприкінці 1918 р. В.М. Ханенко подарувала УАН свій художньо-археологічний музей і обіцяла поповнювати його надалі власним коштом. У 1919 р. музей був націоналізований і тільки 7 листопада 1920 р. був виданий декрет про передачу музею Ханенків Академії наук, і на 1921 р. він уже був внесений до кошторису як академічна установа. До музею мало перейти також все археологічне надбання, «яке два роки була призбирала Академія наук». Тимчасове виконання обов'язків директора музею було покладено на проф. М.О. Макаренка.

У 1920 р. занепала робота Комісії по складанню археологічної карти України через вже згадану недугу М.Т. Біляшівського та від'їзд з голодного та холодного Києва деяких її співробітників. Фактично 1920 р. був часом певного занепаду археологічних установ Академії. З одного боку, таке становище було наслідком кількаразової зміни влади у Києві, проблем з фінансуванням Академії та нестачею життєво необхідних речей. М.О. Макаренко так характеризував той час у листі до Б.Е. Петрі: «1919—1922 г. в буквальному смысле слова голодал и сидел зимой в комнате при 1—2° t. Все лекции велись

в помещениях при нуле. Если бы Вы видели, как мы тогда одевались и вообще на что походили. Работу в эти годы, как видите, я вел не за деньги. Идея ставляла меня расходовать все свои силы, не хвастаясь, я должен сказать, что в сделанном мною за это время было много хорошего» (ЦДАГО. — Ф. 263, № 61278, с. 152). З іншого боку, причина полягала у відсутності реального керівництва археологічними структурами, зумовленій суб'єктивними чинниками.

Тож з наступного, 1921 р., роботу цих підрозділів довелося організувати «наче геть наново». 31 січня 1921 р. Спільне зібрання УАН через відмову проф. В.Ю. Данилевича очолювати Археологічний комітет доручило проф. М.О. Макаренкові за допомогою секретаря І.В. Моргилевського скликати нове організаційне засідання (Історія Академії... 1993, с. 463). Дуже вірогідно, що М.О. Макаренко на той момент фактично вже виконував обов'язки керівника Археологічного комітету, про що зазначалося у звіті Академії за 1920 р. (Історія Академії... 1993, с. 261).

Згадане організаційне засідання, на якому були присутні 12 науковців, відбулося 1 лютого 1921 р. Головував на зборах, як про те свідчить Журнал першого організаційного засідання Археологічного комітету при Українській академії наук, акад. М.П. Василенко. Учасники зборів, заслухавши доповідь І.В. Моргилевського про історію організації комітету та його сучасний стан, активно й конкретно обговорили організаційні питання. Наголосивши на «злому стані археологічної справи на Україні», учасники підтримали пропозиції М.П. Василенка про надання комітету адміністративних і контрольних функцій (на зразок колишньої Імператорської археологічної комісії), а також М.О. Макаренка про надання комітету всеукраїнського масштабу та прав широкої видавничої діяльності. Збори схвально відповіли на запитання, чи належать до функцій комітету археографічна справа, вивчення старої архітектури, охорони пам'яток старовини та мистецтва, а також студіювання церковної археології. Головою комітету обрали М.О. Макаренка (із трьох запропонованих кандидатів — М.О. Макаренка, О.С. Грушевського та М.П. Василенка), секретарем — І.В. Моргилевського (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 4). Як бачимо, кандидатуру М.Т. Біляшівського на голову комітету навіть не висували.

Новостворений Археологічний комітет був закладений як установа з розгалуженими функціями та широкими повноваженнями. Територіально його діяльність розповсюджувалася на всю Україну, і він фактично мав бути головною

установою з координації та організації діяльності в галузі археології та охорони пам'яток у державі. Ця інституція позиціонувала себе як доволі незалежна, про що свідчить навіть її назва — «Археологічний Комітет *при* [курсив мій — В.К.] Українській академії наук»

На наступному, другому, засіданні Археологічного комітету, що відбулося 5 лютого 1921 р., був обраний його особовий склад із 14 місцевих членів. До нього увійшли: К.М. Антонович-Мельник, М.Т. Біляшівський, М.П. Василенко, Й.Ю. Гермайзе, О.С. Грушевський, А.С. Дахилевич, Л.П. Добровольський, Ф.Л. Ернст, В.Є. Козловська, Г.Ф. Красицький, В.В. Міяківський, М.В. Пахаревський, Д.М. Щербаківський і В.І. Щербина (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 5). Отже, можна було сподіватися, що минули часи організаційного безладу та з'явилися перспективи для сталого розвитку археологічної діяльності в Україні. Та ці сподівання не справдилися. Цього разу на перешкоді стали внутрішні академічні чинники та негаразди.

Напевно, керівництво Академії не дуже влаштувало обрання головою комітету М.О. Макаренка, відомого не лише своїми фаховими знаннями, а й прагненням відстоювати власну думку, завзятістю, категоричністю та безкомпромісністю. Створений на чолі з М.О. Макаренком Археологічний комітет уже на організаційному засіданні проявив певною мірою самоврядність, перебираючи на себе нехарактерні для установ і комісій УАН і не передбачені її статутом адміністративні та контрольні функції (Нестуля 1997, с. 25). Можливо, були і ще якісь не відображені в документах причини того, що Спільне зібрання Академії 5 лютого 1921 р. затвердило кандидатуру М.О. Макаренка на посаді голови за умови, що «після повернення до Києва хворого акад. М.Ф. Біляшівського він стане на чолі Археологічного комітету» (Історія Академії... 1993, с. 463).

Втручання УАН у справу керівництва Археологічним комітетом і, відповідно, обмеження повноважень негативно сприйняли його члени. Особливого загострення те набуло після рішення Спільного зібрання УАН від 21 лютого 1921 р., яке пропонувало «у зв'язку з поверненням до Києва затвердити головою комітету акад. М.Ф. Біляшівського, а заступником голови та керівником комітету — проф. М.О. Макаренка», а також внести деякі інші зміни до номенклатури посад (там само, с. 464). Після кількох бурхливих засідань комітету, який категорично не погодився з рішенням Президії, вважаючи себе самостійною організацією, а не постійною комісією Академії, вирішено було запросити на його збо-

ри неодмінного секретаря УАН А.Ю. Кримського, щоб за його участю з'ясувати всі незрозумілі та спірні питання. На засіданні Археологічного комітету, що відбулося 26 березня 1921 р., А.Ю. Кримський пояснив, що, згідно з чинними документами УАН, у кожній комісії «голова з'являється живим зв'язком Комісії з Академією, а справами фактично керує керівничий». Себто, М.О. Макаренко мав фактично вести справи комітету, а М.Ф. Біляшівський — представляти інтереси комітету перед Президією (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 9). Але, не дивлячись на компромісну пропозицію А.Ю. Кримського укласти Статут Археологічного комітету, який би обмежував вплив голови на хід його праці, і таким чином задовольнити і прагнення УАН бачити головою Археологічного комітету М.Т. Біляшівського, і прагнення комітету працювати під керівництвом М.О. Макаренка, комітет шістьма голосами проти двох вирішив перервати свою наукову діяльність. У витязі з протоколу засідання Археологічного комітету, поданому до Спільного зібрання УАН зазначалося: «Комітет почуває себе ображеним не затвердженням на посаді голови тієї людини, яку він вважав найбільш відповідною для сіх складних обов'язків, і що він не бачить гарантії для нормального ходу праці в сучасних умовах» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 9). Напевно, окрім відчуття образи, члени комітету усвідомлювали, що установа не може нормально працювати за двох керівників і двох центрів тяжіння, особливо зважаючи на постійний хворобливо-депресивний стан М.Т. Біляшівського. У той час він був неспроможний очолити і втілити в життя масштабні задуми фундаторів нового Археологічного комітету, але мав посаду академіка та відповідні повноваження (а, може, і якісь амбіції). Безумовні попередні заслуги академіка не могли виправити тієї ситуації. Тоді М.Т. Біляшівський чи не частіше перебував у своїй садибі під Каневом ніж у Києві. Тож розраховувати на плідне співробітництво двох таких різних за характером і спрямуванням людей було не можна.

У відповідь на таку позицію Археологічного комітету Спільне зібрання УАН невдовзі — 29 березня 1921 р., розглянувши питання про комітет, затвердило на своєму засіданні його новий склад, включивши до нього представників різних галузей історичної науки, серед яких було семеро академіків (М.Ф. Біляшівський, В.С. Іконніков, А.Ю. Кримський, О.І. Левицький, Ф.І. Міщенко, А.В. Старков і П.А. Тутковський) і шестеро професорів (В.І. Барвінок, В.О. Кордт, В.В. Міяківський, В.О. Романовський, І.І. Соколов і В.І. Щербина) (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3,

с. 9а). Проте намагання таким чином поєднати групи вчених, які по-різному бачили роль і функції Археологічного комітету, не мало успіху. Створений Спільним зібранням за принципами байки І.А. Крилова, комітет був нежиттєздатним і навіть «жодного засідання не мав» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 36).

Наступна спроба організації роботи археологічних структур у межах УАН була пов'язана з об'єднанням Української академії наук та Українського наукового товариства (УНТ). Воно розпочалося на початку 1921 р. за ініціативою Наркомату освіти, який чимдалі більше втручався у справи Академії (законодавчо це було закріплено у новому Статуті академії, відтоді — Всеукраїнської академії наук, скорочено ВУАН), яка мала працювати «на користь комуністичного суспільства, згідно із загальними вказівками НКО» (Культурне будівництво... 1979, с. 191—193).

Згідно з проектом плану об'єднання УНТ та УАН, затвердженому Спільним зібранням УАН 30 травня 1921 р., «секція археологічна відділу гуманітарних наук УНТ і археологічний комітет при Спільному зібранні УАН зливаються в Археологічну секцію при Історично-філологічному Відділі УАН.

ПРИМІТКА 1: Ця з'єднана археологічна секція наново обирає свою президію.

ПРИМІТКА 2: Археологічна секція при 1-му відділі УАН виділяє з себе Археологічний комітет, куди входять представники і од інших відділів УАН, і од усяких установ Києва, зацікавлених в охороні пам'яток старовини, проведенні розкопок і т. ін.» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 11).

Подальші події найкраще описав акад. Ф.І. Шміт у доповіді Спільному зібранню УАН: «На підставі вищезазначеного [плану об'єднання УНТ з УАН — В. К.] відбулося об'єднане засідання Археологічного комітету в призначеному 29 березня 1921 року складі та археологічної секції Наук. т-ва. Причому збори ухвалили доручити акад. Ф.І. Шміту виробити проект статуту Археологічної комісії на підставі зазначених у засіданні від 1-го лютого 1921 року.

В засіданні 13 липня 1921 року акад. Ф.І. Шміт виклав свій проект Статуту, згідно з яким при ВУАН закладається Археологічна комісія з організаційними, консультативно-адміністративними та контрольними обов'язками, з певним програмом діяльності і з такою конструкцією: на чолі обрана пленумом комісії президія з 3 осіб і рада, яка складається з керуючих п'ятьох секцій (археологічної, матеріальної етнографії, архітектурно-монументальної, мистецтв і музеєзнавства).

14 липня 1921 року проект Статуту, складеного Ф.І. Шмітом, був ухвалений 1-м відділом Ака-

демії наук без змін. З 9 серпня 1921 р. нова Археологічна комісія, керуючись цим Статутом, обрала на голову акад. Ф.І. Шміта, на заступника голови акад. М.Т. Біляшівського, на ученого секретаря Ф.Л. Ернста і почала свою діяльність.

Додаючи до цього копії Статуту, штатів і спис особистого складу, прошу Спільне зібрання затвердити все вищезгадане. 31.VIII.1921» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 37).

Видатний мистецтвознавець Федір Іванович Шміт був обраний академіком УАН і переїхав з Харкова до Києва навесні 1921 року. На той час вчений мав не лише досвід викладацької діяльності, а й роботи у Всеукраїнському комітеті охорони пам'яток мистецтва та старовини. Враховуючи високий освітній та фаховий рівень, а також незаангажованість у справах, пов'язаних з Археологічним комітетом, він був ідеальним кандидатом на посаду голови. Напевно, нарешті, склалася ситуація, яка враховувала інтереси всіх сторін.

Судячи з кількості та розмаїтості документів, що їх розробила, обговорила та прийняла Археологічна комісія впродовж літа 1921 року, вона підготувала регулятивну базу для організації стабільної та продуктивної роботи. Зокрема, за цей час Пленум Археологічної комісії затвердив «Циркулярний лист всім установам і товариствам, що розробляють питання археології, історії мистецтва, матеріальної етнографії і музеєзнавства і дбають про охорону пам'яток мистецтва, старовини й природи», метою розповсюдження якого був збір відомостей про всі наявні в державі установи чи товариства відповідного профілю, їхню діяльність, склад, статут, видання та ін., зацікавленість у співпраці з Археологічною комісією, можливість виконання її доручень тощо (там само, с. 47—49).

Були також створені інструкції, які регламентували роботу окремих секцій, зокрема «Інструкція археологічної секції Археологічної комісії», яка визначала конкретні її завдання зі збору відомостей про пам'ятки старовини, їхню реєстрацію, дослідження, обробку археологічного матеріалу, організацію наукових конференцій, видавничу діяльність, популяризацію археологічного знання тощо (там само, с. 20).

На засіданні Археологічного комітету від 31 серпня 1921 р. був затвержений «спис членів», що складався з 33 науковців. Археологічна секція була чи не найбільшою серед усіх, маючи у своєму складі 15 членів, серед яких були К.М. Антонович, М.П. Василенко, М.Ф. Біляшівський, О.І. Гермайзе, О.С. і О.О. Грушевські, Л.П. Добровольський, В.Є. Козловська,

М.О. Макаренко, Х.О. Морозов, М.В. Пахаревський, М.М. Ткаченко, Д.М. Щербаківський, В.І. Щербина. Головою секції обрали М.О. Макаренка, тов. голови — К.М. Антонович, секретарем — В.Є. Козловську (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 19—21).

За затвердженням Пленумом Археологічної комісії Статутом, вона складалася з шести секцій, що мали свої завдання і функції, своїх голів і були об'єднані спільною метою всебічного наукового «описання, вивчення і видання пам'яток мистецтва, старовини і природи, а також розроблення наукових підвалин охорони цих пам'яток в межах У.С.Р.Р.», теоретичного «розроблення всіх питань, що стосуються до галузі матеріальної етнографії, археології та історії мистецтв» і «вивчення питань теорії та практики музеєзнавства по всіх його галузях» (там само, с. 16).

Проте і ця чергова спроба організувати справу діяльності головної археологічної установи теж не була успішною. Документи дають дещо суперечливі відомості щодо причин того. С.І. Нестуля зазначає, що на заваді розгортання діяльності АК стали «фінансові труднощі та протиріччя між членами комісії. Ті з них, які раніше входили до секцій археології та мистецтв УНТ, перейшовши до УАН, намагались зберегти автономію комісії Товариства. Не отримавши на це згоди Академії, вони вийшли з Археологічної комісії, і вона припинила діяльність» (Нестуля 1998). Неоднозначно київські пам'яткознавці сприйняли й Ф.І. Шміта, який одночасно посів декілька керівних посад в Академії. Не бачачи можливості для нормальної діяльності в ситуації, що склалася, Ф.І. Шміт на засіданні Пленуму Археологічної комісії від 28.12.1921 р. заявив про відмову виконувати обов'язки її голови (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 3, с. 78).

Протокол Спільного зібрання Ради ВУАН від 2 січня 1922 р. свідчить, що було ухвалено: «ліквідувати як академічну установу Археологічну комісію ВУАН та доручити 1 відділу скласти для СНК умотивовану докладну записку про заснування в Києві Академії матеріальної культури» (Історія Академії... 1993, с. 479). Але ідея створення Академії матеріальної культури не знайшла підтримки. Наприкінці 1921 р. офіційно припинила свою діяльність і Комісія для складання археологічної карти України (там само, с. 296). Колишня археологічна секція УНТ певний час продовжувала існувати в межах Академії, про що свідчать відомості про її діяльність (здебільше науково-популяризаторську), що трапляються у звітах ВУАН по 1924 р. включно.

Розуміючи нагальну потребу в координаційному органі в галузі археології та охорони пам'яток, 2 січня 1922 р. Спільне зібрання постановило для суто адміністративних функцій заснувати Археологічний комітет. Особливої важливості це рішення набувало в ситуації ліквідації Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старини. Зазначаючи, що «таким чином на Академію наук спадає повинність взяти охорону пам'яток мистецтва і старовини на себе, та й негайно zorganizувати давно запроєктований Археологічний комітет», Спільне зібрання 6 лютого 1922 р., доручило «акад. Шмітові Х.І. вкупі з акад. Біляшівським М.Т. та Василенком М.П. скласти комісію (з правом кооптації потрібних членів спеціалістів), щоб така комісія виробила для Археологічного комітету статут і план організації» (НА ІА НАНУ. — Ф. ВУАК, № 13, с. 16).

Пізніше до роботи в комітеті долучився академік О.П. Новицький, який згодом і очолював його. Попри обмежені фінансові, адміністративні та людські ресурси комітет дуже швидко завоював авторитет, довівши своєю діяльністю конструктивність ідеї створення координаційного центру пам'яткоохоронної та пам'яткознавчої

справи. 1924 року комітет отримав статус Всеукраїнського, і відтоді провадив плідну діяльність майже впродовж десятиліття до 1933 р., коли разом з кількома іншими установами увійшов до створеної в межах Академії наук Секції історії матеріальної культури, надалі (від 1934 р.) — Інституту історії матеріальної культури.

Отже, формування та розбудова головної археологічної установи в Україні на початку 20-х років ХХ ст. проходили дуже складно. Загальна нестабільна політична та економічна ситуація в країні, безумовно, ускладнювали цей процес, проте, напевно, не вони були його першопричинами. Набагато більше його стримувала відсутність попередньої більш-менш сформованої структури, яка б вела послідовну діяльність в галузі археології (на кшталт Імператорської археологічної комісії чи Московського археологічного товариства), відсутність вищого навчального закладу (факультету чи кафедри) відповідного напрямку (фактично ідея створення Археологічного інституту не набула розвитку — створений 1917 р. він з перервами проіснував лише до початку 20-х рр.), відсутність достатньої кількості фахівців і, безумовно, лідера, який би міг очолити відповідну інституцію.

ІР НБУВ. — Фонд 279, № 805, 807, 841, 904.

НА ІА НАНУ. — Фонд ВУАК, № 3.

ЦДАГО. — Фонд 263, № 61278.

Історія Академії наук України. Документи і матеріали 1918—1923. — К., 1993.

Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927. — К., 1979.

Нестуля С.І. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук.: етапи становлення. — Полтава, 1997.

Нестуля С.І. Роль наукової та творчої інтелігенції в становленні Всеукраїнського Археологічного комітету (1917 — початок 30-х років). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — Запоріжжя, 1998.

Надійшла 07.04.2011

В.А. Колесникова

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ УКРАИНСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В ПЕРВЫЕ ГОДЫ ЕЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ

Датой основания первой археологической институции в рамках Украинской академии наук является 1919 г., когда под руководством Н.Т. Беляшевского была организована Комиссия по составлению археологической карты Украины. Процесс развития Академии и становления ее структур происходил в сложный послереволюционный период. 1920 г. был, очевидно, наиболее сложным. В тот период в рамках Академии формально действовали две археологические структуры — Комиссия по составлению археологической карты и Комитет по охране памятников старины и искусств. Однако деятельность этих структур пришла в упадок.

В январе 1921 г. Общее собрание Академии поручило профессору Н.Е. Макаренко созвать организационное заседание Археологического комитета. По уставу, комитет имел широкие функции и полномочия, а его деятельность распространялась на всю Украину. Он мыслился как главная координирующая и администрирующая структура в области археологии и охраны памятников старины в стране. Однако Общее собрание Академии утвердило Н.Е. Макаренко на посту главы Археологического комитета при условии, что после возвращения в Киев болеющего академика Н.Т. Беляшевского он станет во главе комитета. Это решение негативно восприняли члены комитета, и после нескольких бурных заседаний было решено прервать научную деятельность структуры. В ответ Общее собрание Академии вскоре утвердило новый состав, включив в него представителей разных отраслей знания. Однако эта попытка не была успешной.

Следующая попытка институционализации археологических учреждений была связана с объединением Украинской академии наук и Украинского научного общества. В 1921 г. во главе с академиком Ф.И. Шмитом при теперь уже Всеукраинской академии наук была учреждена Археологическая комиссия с организационными, консультативно-административными и контрольными обязанностями, состоявшая из шести секций, которые имели свои задачи и функции. Она подготовила регулятивную базу для организации стабильной и продуктивной работы. Однако и эта очередная попытка организовать деятельность главной археологической структуры не была успешной. Документы дают несколько противоречивые сведения о причинах такой ситуации. В конце 1921 г. Ф.И. Шмит на заседании Пленума Археологической комиссии отказался возглавлять ее.

В конце 1921 г. официально прекратила деятельность Комиссия по составлению археологической карты Украины. Бывшая археологическая секция Украинского научного общества еще некоторое время существовала как отдельная структура в рамках Академии, ведя преимущественно научно-популяризаторскую деятельность. Сведения о ее работе встречаются в отчетах Академии до 1924 г. включительно.

В начале 1922 г. Общее собрание постановило основать Археологический комитет. Особую важность это решение приобретало в ситуации ликвидации Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины, когда Всеукраинская академия наук вынуждена была взять на себя эту функцию. Комитет очень скоро завоевал несомненный авторитет и плодотворно работал около 10-и лет.

Таким образом, формирование и развитие археологических институций в начале 1920-х гг. проходило очень сложно. Причиной этого была как общая нестабильная политическая и экономическая ситуация в стране, так и отсутствие предшествующей более-менее сформированной структуры, которая вела бы деятельность в области археологии, отсутствие высшего учебного заведения соответствующего направления, достаточного количества профессиональных исследователей и, безусловно, — выраженного лидера, способного возглавить институцию.

V.A. Kolesnikova

ARCHAEOLOGICAL INSTITUTIONS IN THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES IN THE FIRST YEARS OF ITS EXISTANCE

1919 is the foundation date of the first archaeological institution within the Ukrainian Academy of Sciences, when the Committee for the Archaeological Map of Ukraine development was formed under N.T. Bilyashivskyj's direction. The process of the Academy's development and its structures' making was ongoing during the difficult period after the revolution. 1920 was probably the most difficult. Officially there were two archaeological structures, the Committee for the Archaeological Map of Ukraine development and the Antiquity and Art Monuments Protection Committee. However, these structures' activity failed into decay.

In January, 1921, the General Meeting of the Academy charged professor M.O. Makarenko to summon the organizational meeting of the Archaeological Committee. According to the Statute, the Committee was in commission to function at large and its activity was relevant to whole Ukraine. It was seen as the main coordinating and administrative structure in archaeology and antiquity monuments protection in the country. However, the General Meeting of the Academy confirmed M.O. Makarenko in his position as the head of the Archaeological Committee on condition that after ailing M.T. Bilyashivskyj would come back to Kyiv he would become the head of the Committee. This decision was negatively perceived by the Committee members and after several tumultuous sittings it was decided to sever the structure's activity. In response to that the General Committee of the Academy confirmed the new membership having included in its structure representatives of various fields of study. Nevertheless, this attempt was not successful.

The next attempt to institutionalize archaeological organizations was connected with the unification of the Ukrainian Academy of Sciences and the Ukrainian Scientific Association. In 1921, the Archaeological Committee under the head of academician F.I. Shmit was found attached to the All-Ukrainian Academy of Sciences with organizational consulting and administrative and controlling responsibilities; it included six sections with their goals and functions. The Committee prepared regulative base for the organization of stable and fruitful work. However, this recurrent attempt to organize the main archaeological structure's activity was not successful. Documents present somewhat contradictory evidences on the reasons of such situation. In the end of the 1921, at the meeting of the Archaeological Committee Plenum, F.I. Shmit refused to head it.

The Committee for the Archaeological Map of Ukraine development officially dissolved at the end of 1921. The former Archaeological section of the Ukrainian Scientific Association existed for some time after that as a separate structure in the frame of the Academy conducting mainly scientific and popularizing activity. Evidences on its work can be found in the reports of the Academy till 1924.

In the beginning of 1922 the General Meeting resolved to found the Archaeological Committee. This decision was particularly important in the situation when the All-Ukrainian Committee of Monuments of Art and Antiquity Protection was liquidated and the All-Ukrainian Academy ought to assume the monuments of art and antiquity protection. The Committee gained indubitable authority very soon and fruitfully functioned for about 10 years.

Thus, organization and development of archaeological institutions in the beginning of the 1920-s were complicated. It was caused by both general unstable political and economical situation in the country, and absence of the previous more or less formed structure which would conduct its activity in the field of archaeology, absence of academy with the corresponding school, absence of enough number of professional researchers, and undoubtedly, absence of an outstanding leader able to be the head of the institution.